

—— YENİ CEHALET ——
ve kültür problemi

Thomas De Koninck; Quebec Laval Üniversitesi'nde felsefe profesörüdür. 1964 yılından beri aynı üniversitenin Felsefe Fakültesi'nde ders vermektedir. Kanada Felsefe Derneği Başkanlığı da yapmış olan Koninck, Paris ve Berlin Indiana Notre-Dame Üniversitelerinde de felsefe dersleri vermiştir.

De la Dignité Humaine (*İnsan Onuru Üzerine* / PUF-1995)-adlı eseriyle 1996 yılında Académie Française'in "felsefe, törebilim ve sosyoloji" dalındaki La Bruyere ödülünü ve yine 1996 yılında, Fransız kültürüne katkılarından dolayı Fransız Hükümeti Palmes Académiques nişanını almıştır.

EPOS YAYINLARI-11
Bilim-Felsefe-Politika Kitapları

Thomas De Koninck
YENİ CEHALET
ve
kültür problemi

Fransızca'dan Çeviren
İnci Malak Uysal

Yayıma Hazırlayan:
Baki Alemdar

Kitabın Orijinal Adı:
La nouvelle ignorance et problème de la culture
©Presses Universitaires de France, 2000
2001'de yapılan 2. basımından çevrilmiştir.

©Bu kitabın Türkçe yayın hakları Epos Yayınları'na aittir.

Düzeltili:

Gültekin Koçuşağı

Kapak Tasarımı:

Memik Kayaoğlu

Dizgi ve Baskı Öncesi Hazırlık:

Sevda Öztekin

Baskı ve Cilt:

Pano Ofset (0.312) 341 11 01

Birinci Baskı, Ankara 2003

ISBN: 975-6790-14-8

EPOS YAYINLARI

GMK Bulvarı 77/3 (06570) Maltepe-Ankara, Tel.Fax: (0.312) 232 14 70 - 229 98 21

Thomas De Koninck
YENİ CEHALET
ve
kültür problemi

Fransızca'dan Çeviren
İnci Malak Uysal

Marc, Yves ve Paul'e

Thomas De Koninck, *Yeni Cehalet ve Kùltür Problemi*, Çev.: İnci Malak Uysal, Birinci Baskı, Ank. 2003, Epos Yay., 186 s. / ISBN: 975-6790-14-8

İÇİNDEKİLER

GİRİŞ/7	
I. Çifte Cehaletler	17
II. Uykular, Delilikler, Ölümler	41
III. Tinin Kültürü	79
IV. Duygululuk ve Sanat	112
V. Dışlama ve Dayanışma	154
SONUÇ	177

Giriş

Gerçekte “yeni” olarak nitelenebilecek, ama birbirine taban tabana zıt iki cehalet biçimi vardır. Birincisi açar ve serbest bırakır, ikincisi hapseder ve öldürür. Yüceltilmesi gereken ilki, kendini yeni buluşların yol açtığı yeni sorularla açığa vurur. Bilgideki tüm ilerlemelerin devindirici gücüdür.¹ Tersine ikincisi, bizi bilmediğimiz halde biliyormuşuz yanılsamasında yaşatır ve Platon’un “çifte cehalet” olarak adlandırdığına benzer. Vaktiyle Sokrates’in ilk haliyle açıkladığı ve mücadele ettiği bu cehalet biçimi, bugün bakterilerin iyice yerleşip en güçlü ilaçlara bile karşı koymayı başardığı ve şimdi “büyük dönüşleri” saptanan eski bulaşıcı hastalıklar örneğinde olduğu gibi, güçlü bir şekilde yeniden ortaya çıkmıştır. Bizim konumuz, kısaca yeni cehalet olarak adlandırdığımız bu ikincisidir. Ama bir yeniden ortaya çıkış niteliğindeyse, onda açıkça yeni olan nedir?

Çifte cehalet çok önceleri de, cehaletlerin içinde en kaygı verici ve en yerleşik olanı, en şiddetle karşı duranı, ve “tüm kötülüklerin nedeni olarak görülüyordu [...]. Sokrates Alkibiades’e, “Ortadaki konular ne kadar önemliyse, bu cehalet o kadar zarar ve utanç vericidir.”, yalnızca “en önemli şeyleri bilmediğin için değil, bilmediğin halde bildiğini sanıyorsun”, diyordu. Aynı zamanda “zavallı dostum, cehaletlerin en beteriyle birliktedir;

¹ Bkz. *Dictionnaire de l'ignorance*, Paris, Albin Michel, 1998; *Qu'est qu'on ne sait pas?*, Ayyam Sureau tarafından hazırlanan ve sunulan metinler, Paris, Gallimard/Unesco, 1995; Lewis Thomas, *Late Night Thoughts on Listening to Mahler's Ninth Symphony*, New York, The Viking Press, 1983.

seni ortaya koyan kendi söylevin ve bizzat sensindir. Ve işte bu nedenle politikaya, eğitim almadan önce atılırsın". "Hepimizin düşünmesinin karşı karşıya kaldığı tüm yanılgıların nedenidir", çünkü uzun süredir bir mağaranın dibinde zincire vurulmuş, başka hiçbir şey görmeye görmeye, karanlıklar konusunda uzmanlaşmış ve böyle olmaktan memnun olan bu tutsakların tutumundaki *amathia*'sını (saçmalık), *apaideusia*'sını (kültürsüzlük) ortaya koyar.²

Yeni olan, külütürsüzlüğün bugün aldığı bilinmeyen daha korkunç biçimlerdir. Yeni olan, teknik gücümüzün artık etkisini artırdığı soyutlayıcı kafadır. Yeni olan, külütürün evrenselleştirilmiş özyıkımıdır ki, bunun doğal sonucu da şiddettir. Çünkü *logos*/şiddet alternatifi kaçınılmazdır. Ya külütürün ya da şiddetin yolu, bundan başka yol yoktur, Yunanlılar bunu kanıtlamışlardır, bin yılların deneyimi bunu doğrulamaktadır. *Logos* eksik olduğu ölçüde, şiddet artar. Külütürün yıkımına yol açan boşluğun, sıkıntının, hayata karşı ilgisizliğin, kör inancın sayısız sonuçları vardır. İlk örneği Auschwitz'den çıkmıştır. Kimi kez öldürücü ideolojiler ya da kini gizleyen bahaneler dile getirilirlerken bütünüyle farklılaşabilmişlerdir, nasıl ki Ruanda ve Bosna'daki cinayetler, işkenceler ve soykırımlar Kamboçya'dakileri ve Sovyet ile Çin gulaglarını izlemişse Kosova'yı ve medyaya daha az yansımış ama aynı derecede tüyler ürpertici olan XX. yüzyıl sonundaki diğer dramları da kuşkusuz aynı nitelikte başka insanî felaketler izleyecektir. İçinde bulunduğumuz ölüm külütürünün derin nedeni insanın ve özsaygısının cehaletidir. Bu cehaletin hızla farkına varmadığımız sürece, insanî kötülük ve felaketler gittikçe artacaktır. Sonuç olarak, neden süregeldikçe, yeni cehalet daha da şiddetlenecek, etkileri çoğalacak ve yoğunlaşacaktır.

"Bunun mümkün olabileceğine inanmazdık." Medyanın, gençlerin okullarda diğer gençlere uyguladığı şiddetle ilgili yineleyip durduğu ifade budur. Doğruyu söylemek gerekirse bu

² Platon, *Alcibiade*, 118 a-b, Paris, Belles Lettres, 1996; *Le sophiste*, 229 c, Paris, Belles Lettres, 1925; Bkz. *République*, VII, 514 a-517 a.

hiç şaşırtıcı değildir. Şu satırları yazdığımız sırada henüz yeni olan Colorado Littleton'daki katliam, medyada yerini diğerlerine, bu satırlar okunduğu anda da daha başkalarına bırakmak üzere çabucak unutulacaktır. Bunu bilmek için kâhinin gerekmez. Kültürümüz içindeki, gözümüzün önünde büyük harflerle yazılmış olan nedenleri incelemek yeterlidir.

1848'te Charles Dickens şöyle yazıyordu: “Zaman zaman kırılmış bir kol ya da bacağı düzeltmek yerine deforme eden bilgisiz bir hekime karşı açılan tazminat davasından söz edildiğini duyuyoruz. Peki ya onları yetiştireceğini ileri süren beceriksiz ve değersiz kimseler tarafından sonsuza dek deforme edilen yüz binlerce zihne ne demeli!”³ Bugün suçun önemsizliği evrenselleşerek her yere sızmaktadır. Donanımlı batılı ülkelerimizde sürekli olarak başarının değil, ama daha çok tantanayla ilan edilerek başlatılan eğitim “reformlarının” başlıca engeli, bizi çevreleyen kültürün içine işlemiş olan bu yeni cehalettir. Çoğu zaman okul, çeşitli öğrenim ya da bilgi kurumları ve hükümetler, bu hataya daha önce düşebilen aileler gibi, ya bunun çok geç farkına varmakta ya da aynı hastalığa yakalanmaktadırlar.

Husserl'in aslında cevap veriyor görünen şu sözlerindeki gibi, bilim suçlanmalı mıdır? “Yaşamımızın sıkıntısı içinde – ki bunu her yerde duyuyoruz – bu bilimin bize söyleyeceği hiçbir şey yoktur. İlke olarak ihmal ettiği sorular, mutsuz çağımızda kadehin çalkantılarına terkedilmiş bir insanlık için tam da en ateşli sorulardır: Bunlar tüm bu insan varoluşunun anlamı ya da anlamdan yoksunluğu ile ilgili sorulardır.”⁴

Bilim aslında bundan hiçbir şekilde sorumlu değildir. Husserl de zaten bunu ileri sürmez. Daha çok kendisini her zaman bir yargı eksikliği ile açığa vuran kültür eksikliğini suçlamak gerekir. Bilim, bu “son ve en yüksek” soruları cevaplamak zorun-

³ Charles Dickens, *Nicholas Nickleby*, First Cheap Edition'a önsöz, 1848, Londra, Penguin Classics, 1986, s.48.

⁴ Edmund Husserl, *La Crise des sciences européennes et la phénoménologie transcendantale*, Paris, Gallimard, 1976, s.10.

da değildir. Çünkü “bu soruların insana ulaşabilmesi, bilimin, nihayet hem insanî hem de insanlık dışı biçimde konumlanmış olan çevresine karşı tutumunu özgürce belirleyebilmesi ve kendine ait imkânlar içinde, kendisine ve çevrelediği dünyaya bir akıl biçimi vermede özgür olabildiği ölçüde mümkündür. O halde bilim, akıl ve akıldışılıkla ilgili ve bu özgürlüğün öznel olarak bize dair ne söyleyebilir? Açıkça yalnızca nesnel biliminin bize söyleyeceği bir şey yoktur, çünkü öznel olan ne varsa onun soyutlamasını yapar.”

Tek sözcükle, daha çok modern kültürün temel eksikliği ni suçlamak gerekir: Soyutu somut sanma yanılması, ki Whitehead bunu haklı olarak “iyi yerleştirilmemiş somutun sofizmi” olarak adlandırıyor (*Fallacy of Mislplaced Concreteness*, farklı çevrilmüş haliyle “somutun yanıltıcı yerleşimi”). Her bilim, yöntemli olarak, belirli bir soyutlama kümesi içinde kalmalıdır; örneğin matematikte yalnız şekiller, sayılar, simgeler ve bunların ilişkileri incelenmelidir. Böyle davranmakta haklı olsa da, bunun için önceden zaten şeylerin soyutlamasını yapmak zorunda kalmıştır. Bununla birlikte ihmal edilenlerin insanî deney için önem taşıması ölçüsünde, her bilime özgü düşünme biçimleri – biyolojik bir önerme matematiksel bir önerme gibi doğrulanmaz, ve diğer her bilgi kolu için de bu böyledir – somut deneyin karmaşık sorularını cevaplamayı başaramaz. Şu halde somuta ulaşmak için usanmadan soyutlamaları eleştirmeye çağrılan felsefenin, Whitehead’in de düşündüğü gibi, toplum için ne kadar kaçınılmaz olduğunu görmekteyiz.⁵

Somut (*concreescere*, “birlikte büyüme”ten) “birlikte oluşmuş olan” anlamına gelir. Bir ağaç, ya da herhangi bir canlı, bu anlamda tam olarak somuttur, oysa bir kol saati ya da başka bir

⁵ Edmund Husserl, *a.g.e.*, s.13,10-11; A.N.Whitehead, *Science and the Modern World*, New York, Free Press, Macmillan, 1925, 1967, s. 50-59. Bkz., *L'effet Whitehead*, dir. Isabelle Stengers, Paris, Vrin, 1994, toplanmasında, John B. Cobb,Jr'nin (“Alfred North Whitehead”, s. 27-60) ve David R. Griffin'in (“Whitehead et la philosophie constructiviste post-moderne”, s. 163-196) katkıları.

I

Çifte Cehaletler

“Bir aptala seslenmek uyuşmuş bir insanla konuşmaktır:
Sonunda “Ne var?” diyecektir.
Bir ölünün ardından ağla, çünkü o ışığı terk etti,
Bir aptalın ardından da ağla, aklını kaybetti.
Bir ölünün ardından daha az acıyla ağla, çünkü rahata
kavuştun,
Oysa aptalın hayatı ölümden beterdir.
Bir ölünün yası yedi gün sürer,
Aptalınki ve dinsizlerinki yaşamlarının her günü.”
(Sirak Kitabı, 22, 10-12)

1. KRİZLER

Toplumlarımızda kendilerini gösteren ciddi krizlerin içinde en kolay seçilebilen şey kültürdür. Bununla birlikte, “dehşetle olan içlidışlılığımızın” insanlık için oluşturduğu, ve “mutlak yenilgi” olarak adlandırabileceğimiz şeyden önce kültürden yenisinden söz etmek istemekte haksız değil miyiz? Çünkü “sanat, entelektüel uğraşlar, doğa bilimleri, sayısız derin bilgi biçimi zaman ve mekân içindeki katliam alanlarının ve Nazi ölüm kamplarının çok yakınında filizleniyordu. Eğitim ve siyasal pratik, Weimar’ın mirası ve birkaç metre ötedeki Buchenwald gerçekliği arasında ayrılma” olmadı mı? Auschwitz’in temsil ettiği kültür-sonrası, Dante’nin Cehennemini “toprağın üstüne” taşımadı mı? George Steiner’in, T. S. Eliot’un yine de dikkat çekici olan *Notes towards a Definition of Culture* denemesini, “problemlerle başa çıkmadaki yetersizliği” nedeniyle kınadığını hatırlıyoruz. Kosova, Bosna, Ruanda, Cezayir ve aktüel dünyadaki birçok başka yer, bizi bugün yeniden “dehşetle içlidışlı” bir hale getir-

medi mi? Bunun kanıtı, Adorno'nun Auschwitz'le ilgili olarak ortaya çıkardığı gibi, “çoğu zaman yalnızca bu konulardan söz eden birini bile – bunu ihtiyatlı bir şekilde yapmadığı ölçüde –, sanki katillerin yerine o suçlu hale geliyormuşçasına, kendimizden uzaklaştırıyor” olmamızdır.¹

1948 tarihli *İnsan Hakları Evrensel Bildirisi* metni ve sayısız ayrılığın ötesinde yol açtığı olağanüstü birlik, 20. yüzyılın en büyük kazanımlarıdır. Gerçekten de “insan soyunun tüm üyelerinden ayrılmaz olan onur ile onların eşit ve devredilemez haklarının tanınmasının, dünyada özgürlüğün, adaletin ve barışın temeli olduğu” kabul edilmiştir. Haklar zaten bölünemezdirler. İlk madde “insanların hak ve onur yönünden özgür ve eşit doğduklarını” belirtir. “İnsanlar doğuştan akla ve bilince sahiptirler, ve birbirlerine kardeşlik ruhu içinde davranmalıdırlar”.² Elli yıl sonra bile, değerinden hiçbir şey kaybetmeyen bu sözlerin her zamankinden daha acil olduğu iyice anlaşılmıştır. Buna karşın son derece şaşırtıcı olan, apaçık etkisiz oluşlarıdır. Uluslararası Af Örgütü'nün oluşturduğu suç listelerinin de gösterdiği gibi, aslında bu dünyada insan hakları giderek daha çok hiçe sayılmaktadır. Eğer *Bildiri*'nin ilkelerinin 140'tan fazla ülke ve bölgede ihlal edilmeye devam ediyor oluşu, bu ilkelerin bilinçlere hiç yerleşmediğini gösterir. Buna nasıl bir çare bulunabilir?

Üstelik, dünya aç uluslar ve bolluk içindeki uluslar olarak bölünmedi mi? Zengin ülkeler ve yoksul ülkeler arasındaki eşitsizliğe, aynı ülke içindeki açık toplumsal eşitsizlikler ve en dayanılmaz ayrımcılık biçimleri de eklenmektedir: “1,3 milyar insan

¹ George Steiner, *Dans le château de Barbe-Bleue. Notes pour une redéfinition de la culture* [1971], Paris, Gallimard, “Folio”, 1986, s. 60, 40, 100, 67; T. S. Eliot ile ilgili s. 44 ve 13, 92, 98, 102, 111, 113, 143; Theodor W. Adorno, “Eduquer après Auschwitz”, *Modèles critiques*, Paris, Payot, 1984 içinde, s. 205-219.

² Bkz. *The Universal Declaration of Human Rights and its Predecessors (1679-1948)*, Baron F.M. van Asbeck, Leiden, E. J. Brill, 1949, s. 90-99; *Déclaration universelle des droits de l'homme*, Uluslararası Af Örgütü Belçika, Brüksel, Gallimard, “Folio”, 1988, s. 18 ve 26.

yoksulluk içinde yaşamaktadır”; “800 milyona yakın insan doyusya yiyememektedir” ve “gelişmekte olan ülkelerdeki çocukların üçte birinden fazlası beslenme bozukluğu ve kilo yetersizliğinden zarar görmektedir” (Michel Beaud). “1929 bunalımının en kötü günlerinde bile, ihmal edilenlerin sayısı bu kadar yüksek değildi. Eğer 20 milyon işsize, her türlü dışlanmış olanları da eklersek, bu sürekli yoksullaşan 50 milyon kişilik bir Avrupa nüfusu eder. [...] Bunlardan 10 milyonu yoksulluk sınırının altında yaşamak kaydıyla.” Bu eşitsizlikler günden güne artmaktadır. “Dördüncü Dünya” deyişi, bir yandan en az gelişmiş ülkeleri diğer yandan orta ya da yüksek gelirli ülkelerdeki aşırı yoksul bölgeleri adlandırmak için kullanılmaktadır. Azgelişmişlik ve çok gelişmişlik her yerde kabul edilemeyecek bir biçimde bir arada bulunmaktadır. Yeni eşitsizlikler, yeni marjinalleştirmeler, yeni aşırı yoksulluk durumları, ortaya çıktıkları yerlerde son derece aleni adaletsizlikler sergileyerek çok büyük kazançların kaynağı olan küreselleşme sürecine eşlik etmektedirler, öyle ki insanların temel gereksinimlerinden yoksun olduğu bu durumların ortadan kaldırılması mutlak bir önceliğe sahip olmalıdır.³ Bundan çok uzakta bulunmaktayız. Günümüz dünyasında en kârlı “mal” ölüm silahlarıdır; teknokratlar bu silahların, bizzat bunları üretenlere karşı ve altına girdikleri borçla mahvolmuş Üçüncü Dünya ülkelerine satışını desteklemek gibi parlak bir fikre sahip olmuşlardır, çünkü benzer satın alımlar için borç almak gerekmiştir.⁴ Ayrıca öyle görünüyor ki, “dünyanın en zengin 3 insanının serveti, en yoksul 48 ülkenin, ki bu Dünya dev-

³ Michel Beaud, *Le basculement du monde*, Paris, La Découverte, 1997, s. 25 (Birleşmiş Milletler Gelişim Programı, 1996, s. 23); Ignacio Ramonet, *Géopolitique du chaos*, Paris, Galilée, 1997, s. 79. Bkz. Hans-Peter Martin ve Herald Schumann, *Le piège de la mondialisation. L'agression contre la démocratie et la prospérité*, Paris, Actes Sud, 1997; Michel Chossudovsky, *La mondialisation de la pauvreté*, Montreal, Ecosociété, 1998; Viviane Forrester, *L'horreur économique*, Paris, Fayard, 1996; *Une société en déficit humain*, Québec, Centraide, 1998.

letlerinin toplamının dörtte biridir, gayri safi milli hasılasının toplamından fazladır”. Gerçekte, “Birleşmiş Milletler’e göre, tüm dünya nüfusunun temel ihtiyaçlarını karşılamak için (besin, içilebilir su, eğitim, sağlık) dünyanın en büyük 225 serveti üzerinden, toplam zenginliğin % 4’ünden azını almak yeterli olacaktır”. Kıtlıkla ilgili olarak, 1998 Nobel ekonomi ödülü sahibi Amartya Sen, “korkunç açlık tarihindeki en dikkate değer noktalardan biri olarak, demokratik bir yönetim şekline ve nispeten özgür bir basına sahip olan hiçbir ülkede hiçbir zaman ciddi bir kıtlık meydana gelmemiş olmasına” dikkat çekmektedir.⁵

“Adalet” en zenginlere bile olsa borçların (aşırı faizler de dahil) ödenmesini gerektirir, böylelikle zenginler daha da zenginleşeceklerdir. Ama aynı zamanda bunun, en yoksunlara aldırmandan, sert budama hareketleriyle yapılmasını mı gerektirir; “canı pahasına” mı zorlar? Bu “adaletin”, toplumsal adalet ve bizzat hakkaniyet üzerinde öncelik hakkı olacak mıdır? Şayet sonuçları işsizlik, adsız sefalet, toplumsal barışın, yani toplumun yok edilmesi olarsa, bu adalet ne adına olacaktır? Bu şekilde, sözcüğün en basit anlamıyla, bizzat ekonomiye yardımcı olabileceğimizi mi sanmaktayız? Ignacio Ramonet problemi çok iyi özetlemektedir: “[...] Sözcüklerin ve şeylerin, bedenlerin ve ruhların, doğanın ve kültürün yaygın metalaştırılması, ki bu çağımızın temel özelliğidir, şiddeti yeni ideolojik düzenin merkezine yerleştirir.”⁶

2. ÖZYIKIM

Diğer yandan, özyıkım olgusunun, görece maddi bolluk içindeki toplumlarımızda en çok da Kuzey Amerika’da ve Avrupa’da, elbette yaşlı insanlarda, ama özellikle gücünü yitirmiş,

⁵ Ignacio Ramonet, *Le Monde diplomatique*, Kasım 1998 içinde, “Stratégies de la faim”; Amartya Sen, *El Pais*, Madrid, 16 Ekim 1998 içinde.

⁶ Ignacio Ramonet, *Géopolitique du chaos*, s. 155-156. Bkz. Aynı yazar, *La tyrannie de la communication*, Paris, Galilée, 1999.

idealden yoksun bir toplumun karşılığını hayatıyla ödeyen ve kınanması gereken gençler arasındaki artışı karşısında – uyuşturucu, şiddet, suç oranı, birçok simgesel intihar davranışı ya da ke-limenin gerçek anlamıyla sadece intihar – yeniden kültürden söz etmek istemekle çok mu haksızlık ediyoruz? Bu daha çok eği-timciler ya da ebeveynler için – ki hepimiz uzaktan ya da yakın-dan öyleyiz –, acil bir problem oluşturmuyor mu? “Kültür”, ne vahşeti ne ekonomik, toplumsal ve siyasal yıkımları ne de bizim toplumlarımıza özgü bu son kötülükleri engellemeyi başarama-dığına göre, kültürle uğraşmak kaçma ve sorumsuzluk anlamına gelmiyor mu?⁷

Bununla birlikte, tam anlamıyla ve yalnızca hesap açısından, dar görüşlü “pragmatikler” bile (Tırnak işareti içinde: Gerçekler söz konusu olduğunda tam zıttırlar), örneğin, aşırı uyuşturucu kullanımının beraberinde getirdiği ekonomik maliyetlerdeki baş döndürücü artışa karşı duyarlı olmalı ve uyuşturucu kullanımlarının nedeni konusunda kendilerini sorgulamalıdır. Biliyoruz ki en azından Amerika Birleşik Devletleri’nde, AIDS daha çok eroin kullanıcılarının damar içi iğneler için kullandığı hastalıklı şırıngalarla geçmektedir. Değerli biyolog-hekim Lewis Tho-mas’ın saptamasına göre, söz konusu olan milyonlarca insanın, çoğunlukla da gençlerin bakımı, “uzun dönemler, aylar, hatta yıl-lar boyunca tıbbin ulaşabileceği en ileri ve en pahalı teknolojile-ri; yavaş, acılı ve (olaylar bu durumdayken) büsbütün kaçınılmaz ölümleri” zorunlu kılacaktır. [...] [Ve ekler] “Ülke için, bu kadar büyük sayıda genç yurttaşımızın boşu boşuna kaybedilmesinin, büyüklüğünü salt mali açıdan bile kestirebilecek durumda deği-lim”; ki buna, yargı, “ceza mahkemesi”, kurumlar düzeyinde do-ğan büyük bedeller – başka bir şeyden anlamayanlar için hâlâ yalnızca dolar olarak – de eklenmektedir. Gerçek pragmatizm

⁷ Bkz. Tony Anatrella, *Non à la société dépressive*, Paris, Flammarion, 1993; “Champs”, 1995; Marc Chabot, *Pour en finir avec soi. Les voix du suicide*, Montreal, VLB, 1997.